

I. Розвиток доктрини права Європейського Союзу

DOI: 10.33498/Юсп-2019-06-015

Ксенія Смирнова

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри порівняльного і європейського права
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2768-7642>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/D-9269-2019>
ksenya.smyrnova@gmail.com

Ірина Березовська

кандидатка юридичних наук,
старша наукова співробітниця Науково-дослідної частини
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0699-706X>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/R-1054-2016>
Berezovska.iir@gmail.com

УДК 341.171

РОЗВИТОК ДОКТРИНИ ПРЯМОЇ ДІЇ МІЖНАРОДНИХ УГОД У ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

АНОТАЦІЯ. Визнання Судом Європейського Союзу (Суд ЄС) прямої дії норм права Європейського Союзу (ЄС, Євросоюз) та його примату щодо внутрішнього права держав-членів стало основою для обґрунтування Судом ЄС концепції права Євросоюзу як нового (автономного) правопорядку та призвело до їх закріплення як фундаментальних принципів у системі права ЄС. Реалізація принципу прямої дії разом із принципом верховенства права Євросоюзу проявляється у можливості для фізичних і юридичних осіб посилаючись на право ЄС і домагатися його реалізації через національні суди держав-членів. У своїй практиці Суд ЄС неодноразово звертався до питання прямої дії угод про асоціацію, укладених ЄС із третіми країнами, багатосторонніх угод та угод про партнерство і співробітництво. Істотною особливістю принципу прямої дії в праві Євросоюзу є його диференційований характер: він має широке, але не всеохоплююче застосування. Визнання прямої дії за конкретною нормою права ЄС залежить, по-перше, від її змісту, а по-друге, від джерела, в якому вона закріплена. Започатковані у судовій практиці підходи в доктрині європейського права отримали назву “подвійного тесту”: спочатку аналізується положення

© Ксенія Смирнова, Ірина Березовська, 2019

Ксенія Смирнова, Ірина Березовська

угоди з метою перевірки, чи містить воно ясне, чітке та безумовне зобов'язання, а потім перевіряється, чи такий висновок не буде скасовано внаслідок дослідження предмета й цілі угоди, в рамках якої має тлумачитися таке положення. Однак встановлені Судом ЄС підходи до прямої дії істотним чином змінювалися у разі, коли поставало питання щодо визнання прямої дії міжнародних багатосторонніх угод.

Розвиток договірних відносин України з Євросоюзом вимагає врахування особливостей реалізації норм міжнародних угод у правопорядку ЄС. У широкому розумінні це питання охоплює принципи взаємодії між міжнародним правом і правом Євросоюзу (включаючи класичну дискусію щодо монізму та дуалізму в міжнародному праві). Натомість у більш вузькому розумінні йдеться про пряму дію положень міжнародних угод, укладених Євросоюзом, у правопорядках ЄС та його держав-членів. Саме на цьому зосереджена основна увага у дослідженні. Крім того, проаналізовано розвиток практики Суду ЄС щодо прямої дії міжнародних угод, що укладаються ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права. Виокремлено проблему прямої дії в правопорядку ЄС положень Угоди про асоціацію з Україною.

Ключові слова: Європейський Союз; міжнародне право; пряма дія; міжнародний договір; угода про асоціацію; Україна.

Високий рівень інтеграції держав – членів Європейського Союзу (далі – ЄС, Євросоюз) забезпечується завдяки функціонуванню його особливої правової системи. Сучасне право ЄС є наслідком поступового розвитку серії установчих договорів об'єднання, доповнених практикою Суду ЄС, рішення якого сформували специфіку правової системи ЄС.

Унікальність права Євросоюзу, що визнається новим автономним правопорядком з особливою правовою природою (*sui generis*), відмінною від, власне, міжнародного права та внутрішньодержавного права, значною мірою зумовлена такими його характерними рисами, як верховенство (примат над правом держав-членів) та пряма дія¹.

Визнання Судом ЄС прямої дії норм права Євросоюзу та його прима-ту щодо внутрішнього права держав-членів стало основою для обґрунтування Судом ЄС концепції права Євросоюзу як нового (автономного) правопорядку² та призвело до їх закріплення як фундаментальних принципів у системі права ЄС.

З огляду на їх фундаментальне значення для розвитку права ЄС, дослідження феномена цих принципів загалом та окремих аспектів доктрини прямої дії зокрема викликає значний інтерес європейських правознавців. Серед учених, які аналізують принцип прямої дії – Г. де Бурка, Ф. Казоларі, Е. Каннізаро П. Крег, М. Кремона, Ф. Мартінс, І. Перніс, К. Хіліон та ін. В Україні особливості загальних принципів права ЄС досліджували

¹ Hans Peter Ipsen, *Handbuch des Staatsrechts. Band VII* (C. F. Müller Juristischer Verlag 1992) 563.

² Див.: Piene Pescatore, *L'ordre juridique des Communautés européennes. Etude des sources du droit communautaire* (Presses Universitaires 1973) 151; Christiaan Timmermans, 'The EU and Public International Law' (1999) 4 *European Foreign Affairs Review* 181-94.

у своїх працях Т. Анакіна, І. Брацюк, Т. Комарова, Я. Костюченко, М. Микієвич, В. Муравйов, Р. Петров. Однак складність цієї доктрини в праві Євросоюзу, значний обсяг і неоднорідність відповідної судової практики, а також відмінності у підходах до прямої дії різних видів правових актів зумовлюють необхідність спеціальних досліджень окремих аспектів доктрини прямої дії.

Розвиток договірних відносин України з Євросоюзом вимагає врахування особливостей реалізації норм міжнародних угод у правопорядку ЄС. У широкому розумінні це питання охоплює принципи взаємодії між міжнародним правом і правом Євросоюзу (включаючи класичну дискусію щодо монізму та дуалізму в міжнародному праві). Натомість у більш вузькому розумінні йдеться про пряму дію положень укладених Євросоюзом міжнародних угод у правопорядках ЄС та його держав-членів. Саме на ньому зосереджена основна увага у межах цього дослідження.

Метою дослідження є аналіз розвитку доктрини прямої дії стосовно міжнародних угод, що укладаються ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права, та виділення її специфічних рис, що можуть застосовуватися до міжнародних угод Євросоюзу з Україною.

Оскільки принцип прямої дії не був зафіксований в установчих договорах ЄС, дослідження доктрини прямої дії в праві Євросоюзу традиційно починається з аналізу правотворчої практики Суду ЄС, що заклала основні засади та критерії прямої дії норм права ЄС.

Вперше пряма дія була обґрунтована в історичному для права ЄС рішенні Суду ЄС у справі 26/62 *Van Gend en Loos* (далі – *VGL*). За влучним висловом А. Нолкемпера, цілі покоління європейських і міжнародних юристів захоплюються “сміливою зміною правил гри”, яку Суд ЄС представив у справі *VGL*³.

Зокрема, Суд ЄС заявив:

Мета Договору про заснування ЄС – створення спільного ринку, функціонування якого прямо стосується зацікавлених сторін у Співтоваристві, означає, що цей Договір є більше, ніж угода, яка лише встановлює взаємні зобов'язання між договірними державами. <...> Крім цього, завдання Суду ЄС, яке відповідно до ст. 177 (нині ст. 259 ДФЄС (Договір про функціонування Європейського Союзу. – К. С., І. Б.)) полягає у забезпеченні однакового тлумачення Договору національними судами, підтверджує, що держави-члени визнали за правом Співтовариств компетенцію, на яку їхні громадяни можуть посылатись перед органами національного правосуддя. З цього випливає, що Співтовариство (нині – ЄС) засновує

³ Andre Nollkaemper, ‘The Duality of Direct Effect of International Law’ [2014] 25(1) *The European Journal of International Law* 105.

новий міжнародний правопорядок, на користь якого держави обмежили свої суверенні права у певних галузях, і суб'єктами якого є не тільки держави-члени, а й їх громадяни. Право Співтовариства незалежно від законодавства держав-членів не тільки накладає зобов'язання на приватних осіб, а й наділяє їх правами, які стають частиною їхнього правового статусу. Ці права виникають не тільки в тому випадку, коли вони прямо виражені у Договорі, а й унаслідок зобов'язань, які Договір у чітко визначеному порядку накладає на приватних осіб, так само як на держави-члени та інститути Співтовариства⁴.

Таким чином, відповідно до рішення у справі *VGL* пряма дія норм права Євросоюзу в національних правопорядках держав-членів означає, що положення права ЄС можуть застосовуватися у національних судах поряд із положеннями внутрішнього права під час розгляду судових справ.

Чи не найважливіше значення цього рішення полягає у визнанні за правом ЄС, а не тільки національним правом, здатності мати пряму дію. Суд ЄС встановив, що доктрина прямої дії є виключно питанням права об'єднання, а не національного права держав-членів. Безумовно, істотним підґрунтям для позиції Суду ЄС стала згода значної групи держав із тим, що пряма дія майбутніх правил невідомого змісту та обсягу більше не підпадає під їхній ексклюзивний контроль, а визначається виключно правом Євросоюзу. Ставши унікальним правовим феноменом, доктрина прямої дії, започаткована Судом ЄС у справі *VGL*, зазнала подальшого розвитку та згодом знайшла своє розповсюдження за межами ЄС⁵.

Варто звернути увагу, що у справі *VGL* Суд ЄС використовував вислів “пряме застосування” (англ. “*direct application*”), а не “пряма дія” (“*direct effect*”). І хоча в європейській юридичній доктрині досі триває дискусія щодо необхідності розмежування цих термінів, термін “пряме застосування”, як правило, використовується до положень, які не потребують використання будь-яких національно-правових заходів щодо їх впровадження в національні правопорядки держав – членів ЄС⁶. З цим пов'язана інша важлива складова доктрини прямої дії: положення права ЄС навіть без транспозиції з боку держав-членів можуть надавати громадянам держав-членів права, які національний суд повинен захищати.

Інакше кажучи, започаткована Судом ЄС у справі *VGL* доктрина прямої дії проявляється у вигляді можливості і здатності норм, що містяться в актах інститутів ЄС, бути регулятором суспільних відносин, що виникають на території держав-членів напряду, без необхідності їх

⁴ Переклад витягу із Рішення Суду ЄС 26/62 Van Gend & Loos [1965] (2012)1 Європейське право 204-9.

⁵ Nollkaemper (n 3) 107.

⁶ Іван Брацук, ‘Вплив Суду ЄС на формування та розвиток принципу прямої дії права Європейського Союзу’ (2010) 2 Юридична Україна 129-32.

ратифікації чи інших форм офіційного визнання з боку держав-членів. У практичному контексті реалізація принципу прямої дії разом із принципом верховенства права ЄС проявляється у можливості для фізичних і юридичних осіб держав-членів посилаючись на право ЄС і домагатися його реалізації через національні суди держав-членів.

Істотною особливістю принципу прямої дії в праві ЄС є його диференційований характер: він має широке, але не всеохоплююче застосування. Визнання прямої дії за конкретною нормою права Євросоюзу залежить, по-перше, від її змісту, а по-друге, від джерела, в якому вона закріплена.

Стосовно змісту Суд ЄС, використовуючи єдину методологічну базу, визначив так звані “критерії прямої дії”, яким повинні відповідати норми права, щоб мати пряму дію. По-перше, такі норми повинні містити *чіткі та однозначні* зобов’язання, здатні породжувати чіткі індивідуальні права. По-друге, вони мають бути *вичерпними (безумовними)*, тобто не вимагати додаткових актів з їхньої імплементації; не обумовлюватися застереженнями з боку держав⁷.

Стосовно відмінностей залежно від джерела варто відзначити, що у справі *VGL* Суд ЄС, безумовно, враховував той факт, що в установчих договорах згадувалася лише пряма дія регламентів. Як відомо, регламент, відповідно до ст. 288 ДФЄС, є актом загального характеру, який є обов’язковим у всіх своїх складових і підлягає ‘прямому застосуванню в усіх державах-членах’.

Проте, спираючись на телеологічний підхід до тлумачення права Євросоюзу, продиктований необхідністю забезпечення виконання цілей установчих договорів, Суд ЄС зробив пряму дію одним із головних елементів усього правопорядку Євросоюзу⁸, який поступово було розповсюджено й на низку інших правових актів, що походять від інститутів ЄС, зокрема й у певних випадках на директиви та міжнародні угоди ЄС. Так, дотримуючись визначених ним критеріїв, Суд ЄС у подальшому послідовно поширив концепцію прямої дії на низку статей установчих договорів (наприклад, ст. 34 (колишня ст. 30), ст. 45 (колишня ст. 48), ст. 63 (колишня ст. 73(b)), ст. 101 (колишня ст. 85), ст. 102 (колишня ст. 86), ст. 110 (колишня ст. 95), ст. 157 (колишня ст. 119) ДФЄС тощо); більшість рішень (справа *Grad* [1970]); директиви, які не були належним чином імплементовані після закінчення встановленого терміну (справа C-208/90 *Emmott* [1991]).

Щодо положень міжнародних угод, що укладаються ЄС, то, на відміну від регламентів, нині у праві ЄС відсутня презумпція повного визнан-

⁷ Case C-128/92 *H. J. Banks & Co. Ltd.* [1994] ECR I-01209.

⁸ В Муравйов (заг ред), *Європейське право: право Європейського Союзу: підручник, кн третя: Право зовнішніх зносин Європейського союзу* (Ін Юре 2015) 68.

ня їх прямої дії, оскільки неможливо відмежуватися від міжнародного походження таких положень. З основ міжнародного права випливає, що зобов'язання *pacta sunt servanda* не призводить автоматично до прямої дії норм, які містяться у міжнародній угоді. Договір повинен бути дотриманий, але сторони мають право самостійно вирішувати, як виконувати цей обов'язок⁹. У випадку з ЄС це означає, що відповідно до принципів міжнародного права уповноважені на проведення переговорів й укладання міжнародних угод із третіми країнами інститути ЄС є разом з останніми вільними у визначенні тієї дії, яку положення міжнародної угоди матимуть у внутрішніх правопорядках сторін. Оскільки на практиці сторони угоди вкрай рідко чітко висловлюються щодо наявності чи відсутності прямої дії положень такої угоди, “воля” сторін повинна, за загальним правилом, виводитись з усієї системи міжнародної угоди¹⁰.

Правові засади міжнародно-договірної діяльності Євросоюзу значним чином обумовлені особливостями автономного правопорядку ЄС. Після завершення процедури укладання міжнародної угоди стають частиною права Євросоюзу. Суд ЄС відзначив, що в ієрархії джерел права ЄС міжнародні угоди, що укладаються об'єднанням, займають проміжне положення – між первинним і вторинним правом ЄС¹¹.

Оскільки забезпечення узгодженого та однакового застосування права Євросоюзу в межах об'єднання покладено на Суд ЄС, останній має можливість тлумачити положення міжнародних угод ЄС як частини права Євросоюзу. Метою такого тлумачення є забезпечення їх однакової імплементації у країнах – членах ЄС¹². І хоча установчі договори Євросоюзу не визначають прямої юрисдикції Суду ЄС тлумачити положення міжнародних угод ЄС, у праві Євросоюзу поступово сформувалася низка підстав, що дають йому змогу це робити. Зокрема, Суд ЄС може тлумачити міжнародну угоду, ‘якщо тлумачення міжнародної угоди стосується питання чинності рішення інституту ЄС або питання тлумачення самого рішення’¹³, у випадках ухвалення преюдиціальних рішень стосовно таких рішень (ст. 267(б) ДФЄС), у разі визнання ЄС правонаступником держав-членів у міжнародній організації (у випадку з Генеральною угодою з тарифів і торгівлі / Світовою організацією торгівлі (далі – ГАТТ/СОТ¹⁴)). Як зазначив Суд ЄС, таке тлумачення має на меті застосування

⁹ Sophie Robin-Olivier, ‘The evolution of direct effect in the EU: Stocktaking, problems, projections’ [2014] 12(1) International Journal of Constitutional Law 165-88.

¹⁰ Marianne Dony, *Droit de l'Union européenne* (Editions de L'Universite de Bruxelles 2012) 278.

¹¹ Case 21-24/72 *International Fruit Company* [1972] ECR 1219.

¹² Case C-188/91, *Deutsche Shell v Hauptzollamt Hamburg* [1993] ECR I-363 p. 14.

¹³ Case 104/81, *Kupferberg* [1982] ECR 3641.

¹⁴ Joint Cases 267-269/81, *SPI and SAMI* [1983] ECR 801.

відповідних положень міжнародних угод між ЄС і третіми країнами або міжнародними організаціями в межах об'єднання.

Слід підкреслити, що тлумачення міжнародних угод ЄС, надане Судом ЄС, є обов'язковим лише для держав – членів Євросоюзу та не зобов'язує треті країни. Однак фактично воно має значний вплив на тлумачення відповідних положень угод і у третіх державах-учасницях, оскільки допомагає чітко визначити зміст та характер закріплених у міжнародній угоді норм. Інакше кажучи, тлумачення міжнародних угод, яке здійснюється Судом ЄС у межах Євросоюзу, опосередковано зачіпає й питання застосування положень цих угод у державах, які виступають сторонами відповідних угод з ЄС. Крім цього, практика свідчить про розповсюдження рішень Суду ЄС на фізичних та юридичних осіб третіх країн, що на законних підставах здійснюють діяльність на території Євросоюзу.

Відповідно до положень установчого договору ЄС міжнародні угоди, укладені Євросоюзом, є обов'язковими для інститутів ЄС та його держав-членів (ст. 216(2) ДФЄС).

Європейська доктрина¹⁵ та практика Суду ЄС свідчить, що ст. 216(2) ДФЄС віддзеркалює загальну філософію європейського правопорядку, яка, головним чином, надихається класичною моністичною концепцією: міжнародне право є частиною права ЄС, що не потребує спеціальних актів впровадження і має примат над внутрішнім правом. Як відомо, пряма дія та примат міжнародного права над внутрішнім правом є традиційними ознаками моністичних теорій. Ця концепція з певними застереженнями прослідковується у низці справ Суду ЄС, зокрема, щодо визнання прямої дії за положеннями міжнародних договорів, укладених із третіми країнами¹⁶, та рішеннями органів асоціацій, які створені сторонами угоди про асоціацію¹⁷.

Характеризуючи позицію Суду ЄС щодо прямої дії положень міжнародних угод ЄС, варто погодитися з А. Ноллкемпером, який зазначає, що, на відміну від доволі сталої практики Суду ЄС стосовно актів інститутів ЄС, його практика наділення здатністю прямої дії положень міжнародних угод, які укладаються ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права, є доволі символічною і неоднозначною та характеризується гетерогенністю¹⁸.

¹⁵ Додатково див.: Jan Klabbers, 'International Law in Community Law: The Law and Policy of Direct Effect' (2002) *Yearbook of European Law* 263; Andre Nollkaemper, 'The Direct Effect of Public International Law' (2002) in J. Prinsen and A. Schrauwen (eds), *Direct Effect. Rethinking a Classic of EC Legal Doctrine* (Europa Law Publishing 2002) 180.

¹⁶ Case 104/81 *Kupferberg* (n 13).

¹⁷ Case C-192/89 *Sevinçe* [1990] ECR I-03461.

¹⁸ Nollkaemper (n 3) 125.

Вперше Суд ЄС сформулював позицію щодо співвідношення права ЄС та міжнародного права у справі *Haegeman*, наголошуючи, що 'положення угоди, починаючи з набуття нею чинності, є невід'ємною частиною права Співтовариства <...>. Відповідно, Суд має юрисдикцію ухвалювати попередні рішення щодо тлумачення цієї угоди'¹⁹.

Тим самим Суд ЄС прийняв класичну схему, відповідно до якої національна імплементація є заходом із реалізації норм міжнародного права.

Через 10 років, у справі *Hauptzollamt Mainz v. C. A. Kupferberg*, Суд ЄС застосував аналогічний, але вже більш обережний підхід. Зокрема, він знову підтвердив, що міжнародне право є невід'ємною частиною права ЄС, та додав, що це є логічним наслідком того, що кожний інститут ЄС і кожна з держав-членів зобов'язана здійснювати свої повноваження для забезпечення дотримання угоди, що укладена ЄС. У цій же справі Суд ЄС вперше вказує й на необхідність врахування мети та характеру укладеної міжнародної угоди: 'Дія в ЄС положень угоди, укладеної Співтовариством (нині – ЄС) з країною, що не є членом ЄС, має бути визнана із врахуванням міжнародно-правової природи зазначених положень'²⁰.

У своїй подальшій практиці Суд ЄС неодноразово звертався до питання прямої дії угод про асоціацію, укладених Євросоюзом із третіми країнами²¹.

У справі *Pabst* Суд ЄС визнав, що угода про асоціацію Співтовариства і Греції здатна містити норми, які мають пряму дію. Він підкреслив, що ця угода містить положення, які 'мають на меті підготувати вступ Греції до Співтовариства'. У цьому контексті Суд ЄС окремо виділив існування положень, спрямованих на створення митного союзу, гармонізацію сільськогосподарської політики, запровадження вільного руху працівників та інші заходи, адаптовані до вимог права Співтовариства. Особливо важлива позиція Суду ЄС була представлена Генеральним адвокатом пані Розе, яка зазначила, що угода про асоціацію з Грецією є ширшою, ніж угода про вільну торгівлю, і що 'асоціація <...> є достатньо тісною для того, аби кваліфікувати її як правопорядок, суб'єктами якого виступають не тільки договірні сторони, а й їхні громадяни'²².

Через кілька років, у справі *Demirel*, що стосувалася угоди про асоціацію між ЄС і Туреччиною, а саме питання про можливість турецьких громадян користуватися правом вільного руху працівників, було зведено загальне твердження, яке відтоді залишалося основним положенням у практиці Суду ЄС щодо прямої дії положень міжнародних угод:

¹⁹ Case 181/73 *Haegeman v. Belgium* [1973] ECR 449.

²⁰ Case 104/81 *Hauptzollamt Mainz v. C.A. Kupferberg & Cie KG a.A.* [1982] ECR 3641.

²¹ І Березовська, 'Угоди про асоціацію в практиці Суду ЄС' [2012] 111(1) Актуальні проблеми міжнародних відносин 226-32.

²² Case 17/81 *Pabst & Richarz v Hauptzollamt Oldenburg* [1982] ECR 1331.

<...> положення угоди, укладеної Співтовариством з третьою країною, повинні розглядатись як такі, що мають пряме застосування, коли, враховуючи їх формулювання, а також мету і характер самої угоди, таке положення містить чітко та однозначне зобов'язання, яке для його виконання чи дії не підлягає прийняттю будь-яких подальших заходів²³.

Таким чином, з одного боку, Суд ЄС припускає, що внутрішній вплив норм міжнародного права має визначатися шляхом застосування тих самих критеріїв, що використовуються для положень установчих договорів і внутрішніх актів інститутів ЄС, а саме: ясності (однозначності) та чіткості його формулювань і безумовності зобов'язань. З другого боку, Суд ЄС дійшов висновку, що дія міжнародної норми у правопорядку ЄС залежить також від міжнародно-правової природи цього положення та від мети укладення такої угоди.

Започатковані у вказаній справі підходи Суду ЄС у доктрині європейського права отримали назву “подвійного тесту”: спочатку аналізується положення угоди з метою перевірки, чи містить воно ясне, чітке та безумовне зобов'язання, а потім перевіряється, чи такий висновок не буде скасовано внаслідок дослідження предмета й цілі угоди, у межах якої має тлумачитися таке положення.

Дещо пізніше Суд ЄС розширив коло осіб, що можуть користуватися прямою дією положень міжнародних угод ЄС. Зокрема, у справі *Deutscher Handballbund*, яка стосувалася застосування ст. 38 Європейської угоди про асоціацію між ЄС та Словаччиною щодо принципу недискримінації за ознакою громадянства, зокрема й щодо умов праці, винагороди або звільнення, Суд ЄС чітко висловився щодо визнання її прямої дії та встановив, що положення зазначеної статті міжнародної угоди

<...> перешкоджають застосуванню до професійного спортсмена – громадянина Словаччини правила, яке передбачає, що клуби можуть використовувати в змаганнях лише обмежену кількість гравців з країн – нечленів ЄС, за умови, що такого спортсмена було прийнято на законних підставах на роботу у клуб держави-члена²⁴.

Отже, у справі *Deutscher Handballbund* Суд ЄС підтвердив, що у випадку, коли положення міжнародної угоди дійсно мають пряму дію, така пряма дія є і вертикальною, і горизонтальною²⁵. При цьому оскільки положення угод про асоціацію містять норми прямої дії, посилатися на них

²³ Case 12/86 *Demirel v. Stadt Schwäbisch Gmünd* [1987] ECR 3719, para. 14.

²⁴ Case 438/00 *Deutscher Handballbund eV v Maros Kolpak* [2003] ECR I-4135.

²⁵ Christian Dado and Noelle Quenivet, *European Union Law* (Hall and Stott Publishing Ltd 2018) 70.

у суді можуть не лише громадяни ЄС, а й громадяни асоційованих країн, що здійснюють свою діяльність на території Євросоюзу.

У своїй подальшій практиці Суд ЄС послідовно поширив викладену у зазначеній справі логіку також на угоди про партнерство і співробітництво, визнавши за їх подібними положеннями про недискримінацію характер прямої дії. У справі *Simutenkov* Суд ЄС встановив, що, незважаючи на загальну мету угоди, яка, на його думку, полягала у сприянні розвитку тісних політичних відносин між сторонами, і той факт, що угода засновує лише партнерство без запровадження асоціації або майбутнього членства, не перешкоджає можливості положень угоди мати пряму дію. У цьому рішенні Суд ЄС також проаналізував загальну міжнародно-правову природу угоди, і застосував тест на чіткість та безумовність зобов'язань, що здатні породжувати чіткі індивідуальні права. При цьому Суд ЄС, посилаючись на ст. 23(1) Угоди про партнерство та співробітництво з Росією, констатував, що правило рівного ставлення встановлює чітке зобов'язання, на яке, враховуючи його природу, 'може посилатись особа, яка звертається до національного суду, як на основу, яка не потребує будь-яких подальших заходів із впровадження, для того, щоб просити цей суд скасувати дискримінаційні положення'²⁶.

У розвитку своєї практики Суд ЄС звертається до ще одного тесту для оцінки того, чи мають міжнародні угоди пряму дію. Він полягає у визначенні спрямованості положень міжнародних угод на створення особистих прав. Цей аргумент був уперше викладений в об'єднаних справах *Biret*. Суд ЄС визнав, що пряма дія не відповідає характеру та меті угод, які були розроблені 'для регулювання відносин між державами або регіональними організаціями для економічної інтеграції, а не для захисту приватних осіб'²⁷.

Аналіз цього рішення Суду ЄС має враховувати два фактори. По-перше, справа стосувалася позову про відшкодування збитків. У цьому контексті Суд ЄС вже розробив позицію про те, що необхідно розрізняти право ЄС, спрямоване на захист осіб, порушення прав яких дає можливість таким особам вимагати компенсації; і право ЄС, спрямоване на регулювання міжінституційних відносин, порушення яких спричиняє недійсність закону, але не дає право особі на компенсацію. Можна припустити, що Суд ЄС просто поширив цей підхід на положення відповідної міжнародної угоди. По-друге, неоднозначне формулювання у справі *Biret* не дає можливість ідентифікувати чіткий критерій для визначен-

²⁶ Case C-265/03 *Igor Simutenkov v. Ministerio de Educacion y Cultura and Others* [2005] I-02579.

²⁷ Case T-174/00 *Biret International SA v. [2002] ECR II-00017*; Case T-210/00 *Etablissements Biret et Cie SA v. Council* [2002] ECR II-47; Case C-93/02 P *Biret International SA v. Council* [2003] ECR I-10497; Case C-94/02 P *Etablissements Biret et Cie SA v. Council* [2003] ECR I-10565.

ня того, чи укладено угоду “для захисту індивідів”. Рішення у справі *Biret* логічно узгоджується з класичним моністичним підходом, що угоди, розроблені з метою заснування міждержавних правових відносин, можуть, утім, створювати права та обов’язки для фізичних осіб у межах національних правопорядків, якщо їх положення є достатньо чіткими та точними. Проте, як зазначає Е. Каннізаро, було б набагато простіше, якби у вказаному рішенні було уточнено, що лише угоди, які встановлюють права й обов’язки для юридичних чи фізичних осіб у межах міжнародного правопорядку, можуть створювати особисті права, на які прямо можна посилається у національних судах²⁸.

Наведені справи та аргументи щодо вироблення тестів на наявність прямої дії свідчать про широке визнання Судом ЄС прямої дії низки положень міжнародних угод Євросоюзу та пов’язаних із ними документів, зокрема прямої дії їх недискримінаційних положень.

Однак встановлені Судом ЄС підходи щодо прямої дії істотним чином змінювалися у випадку, коли поставало питання про визнання прямої дії міжнародних багатосторонніх угод.

У зв’язку із цим слід констатувати, що Суд ЄС виробив окрему непохитну позицію стосовно права ГАТТ/СОТ²⁹. З одного боку, він визнав себе компетентним тлумачити норми ГАТТ, а з другого – виступив категорично проти можливості приватних осіб посилається на право СОТ у своїх відносинах з ЄС.

Спочатку у справі *International Fruit*³⁰ Суд ЄС визнав, що угода ГАТТ 1947 р. базувалася на принципі переговорів, що проводилися на основі “взаємних і взаємовигідних домовленостей” і характеризується значною гнучкістю її положень, зокрема тих, що надають право на звільнення від виконання зобов’язань, заходів, що підлягають застосуванню при подоланні значних труднощів і механізмів врегулювання суперечок між сторонами. На підставі цього висновку Суд ЄС визнав, що право ГАТТ (нині – СОТ) не може бути безпосередньо застосовним у праві Євросоюзу, тобто воно не може надати громадянам держав – членів ЄС права, на які можна посилається у судових органах ЄС. У цьому випадку головним завданням Суду ЄС було уникнення застосування внутрішнього законодавства для надання додаткових гарантій згідно з міжнародним правом.

²⁸ Enzo Cannizzaro, ‘The neo-monism of the European legal order’ in Cannizzaro Enzo and Palchetti Paolo and Wessel Ramses A (eds), *International Law as Law of the European Union* (Nijhoff 2011) 46.

²⁹ Allan Rosas, ‘The European Court of Justice and the Public International Law’ in Wouters J A and Nollkaemper E (eds), *The Europeanization of International Law – The Status of International Law in the EU and its Member states* (T. M. C. Asser Press 2008) 71-87.

³⁰ Joined cases 21 to 24/72 *International Fruit Company NV v. Produktschap voor Groenten en Fruit* [1972] ECR 1219.

Рішення Суду ЄС у справі “Португалія проти Ради ЄС” ілюструє, як еволюційно розвивався його підхід до відокремлення дії права СОТ у правопорядку ЄС. Суд ЄС відзначив:

<...> відсутність взаємності з боку торговельних партнерів Співтовариства стосовно угод СОТ, які, зі свого боку, ґрунтуються на “взаємних і взаємовигідних домовленостях”, і які повинні *ipso facto* відрізнятися від угод, укладених співтовариством (нині – ЄС) <...>, може призвести до нерівномірного застосування правил СОТ. Забезпечення відповідності та єдності права ЄС, що є безпосередньою функцією судочинства ЄС, у результаті позбавляє інститути Співтовариства можливості для маневру у торгових партнерів Співтовариства³¹.

Ще більш чітко Суд ЄС підтвердив свою думку у справі *Van Parys*:

Суд ЄС <...> несе безпосередню відповідальність за забезпечення відповідності права ЄС нормам СОТ, позбавляючи інститути Співтовариства свободи дій, якими користуються аналогічні органи торговельних партнерів Співтовариства. Не заперечується, що деякі договірні сторони, які є одними з найважливіших комерційних партнерів Співтовариства, щодо предмета та мети угод СОТ дійшли висновку, що вони не належать до правил, що застосовуються їхніми судами при розгляді законності своїх національних норм. Така відсутність взаємності, якщо вона буде допущена, може призвести до виникнення аномалії у застосуванні правил СОТ³².

На думку багатьох європейських дослідників, оцінений на класичному концептуальному тлі аргумент Суду ЄС щодо взаємності видається досить суперечливим³³. Пошук взаємних переваг не лише є постійним мотивом укладання більшості міжнародних угод; а й є найпотужнішим фактором, який спонукає сторони дотримуватися своїх міжнародних зобов’язань. Якщо виключити можливість прямої дії угод, що встановлюють взаємні зобов’язання, це автоматично послабить систему національної імплементації.

У зв’язку із цим можливий інший погляд на взаємність, коли остання перестає розглядатись як суто механізм дотримання зобов’язань. Вона радше виступає частиною правових зобов’язань, яких було досягнуто;

³¹ Case C-149/96 *Portugal v. Council of the EU* [1999] ECR I-8395.

³² Case C-377/02 *NV Firma Leon Van Parys v. Belgisch Interventie- en Restitutiebureau* [2005] ECR I-1465

³³ Детальніше див.: Jan Klabbers, ‘International Law in Community Law: the Law and Politics of Direct Effect’ (2001-2002) *Yearbook of European Law* 263; Thomas Cottier, ‘A Theory of Direct Effect in Global Law’ in Bogdandy A von and Mavroidis P and Mény Y (eds), *European Integration and International Co-ordination: Studies in Transnational Economic Law in Honour of Claus Dieter Ehlermann* (Kluwer Law International 2002) 99; Piet Eeckhout, ‘Judicial Enforcement of WTO Law in the European Union – Some Further Reflections’ [2002] 5(1) *Journal of International Economic Law* 91.

точний зміст цих зобов'язань визначається динамічно на основі постійного взаємного узгодження позицій сторін³⁴. Посилаючись на пряму дію як “аномалію у застосуванні правил СОТ”, Суд ЄС вказує, що зміст права СОТ повинен визначатися не тільки на підставі основних положень, а й на підставі особливих процесів прийняття рішень у СОТ, що ґрунтується на безперервному узгодженні відповідних позицій сторін.

Таким чином, усупереч своїй попередній практиці з визнання прямої дії положень міжнародних угод Євросоюзу, Суд ЄС виключив пряму дію багатосторонніх угод, укладених у межах СОТ. Як бачимо, існує глибокий розрив між підходами, виробленими Судом ЄС у справі *International Fruit* та справі *Hauptzollamt Mainz v. C.A. Kupferberg*. Фактори, що враховуються Судом ЄС, особливо в оцінці першої частини тесту (взаємність, створення спеціальних відносин, механізм врегулювання суперечок, можливість повернення до захисних заходів, гнучкість зобов'язань) є об'єктом нескінченних дебатів.

Упродовж усього свого розвитку практика Суду ЄС змінювалася й переходила від одного до другого із цих двох протилежних підходів, у пошуках відповідного балансу між ними³⁵. Ще істотніше підхід Суду ЄС змінився у справі *Intertanko*³⁶. У ній Суд ЄС оцінював обґрунтованість директиви Євросоюзу, яка нібито суперечила Конвенції Організації Об'єднаних Націй про морське право (далі – Конвенція ООН). Суд ЄС дійшов висновку, що Конвенція ООН у повному обсязі не має дії у правопорядку ЄС. Під час розгляду сторони спиралися переважно на практику раніше прийнятих рішень щодо норм СОТ. Наполегливість щодо подібності або, навпаки, відмінності між цими двома ситуаціями, як правило, була аргументом, який використовувався для того, щоб просити Суд ЄС прийняти або відхилити справу. Проте ретельне вивчення рішення свідчить, що аргумент, використаний Судом ЄС у справі *Intertanko*, відрізняється від аргументів, які застосовуються у справах СОТ.

Ймовірно, це пов'язано з труднощами поширення на Конвенцію ООН аргументів, що традиційно використовуються Судом ЄС, щоб виключити пряму дію норм СОТ у правопорядку ЄС. Конвенція ООН не ґрунтується на принципі переговорів, що проводяться на основі “взаємних і взаємовигідних домовленостей”. Вона не характеризується особливою гнучкістю її положень, а також не містить систему звільнення від виконання зобов'язань, що ґрунтується на принципі взаєморозуміння. Її система врегулювання суперечок не передбачає такого етапу, як проведен-

³⁴ Cannizzaro (n 28) 42.

³⁵ Iona Cheyne, ‘Haegeman, Demirel and their Progeny’ in Dashwood A and Hillion C (eds), *The General Law of E. C. External Relations* (Sweet & Maxwell 2000) 20.

³⁶ Case C-308/06 *The Queen, on the application of International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko) and Others v. Secretary of State for Transport* [2008] ECR I-4057.

ня переговорів. До того ж навряд чи можна розгледіти чітку тенденцію держав – учасниць Конвенції ООН, щоб вважати її положення непридатними для застосування до внутрішніх правових відносин з огляду на характер та зміст. Цілком навпаки, Конвенція ООН упродовж багатьох років застосовувалася у національних правопорядках держав-учасниць, включаючи низку держав – членів ЄС. Хоча взаємність дійсно відіграла певну роль у процесі переговорів щодо Конвенції ООН, порівняно з угодами СОТ, набагато важче стверджувати, що вона містить правову умову для визначення змісту зобов'язань, що впливають із неї.

Мабуть, через цю складність Суд ЄС утримався від використання аргументу взаємності щодо Конвенції ООН і дійшов висновку іншим шляхом. У справі *Intertanko* не міститься жодного посилання на взаємність або на механізм виконання Конвенції ООН. Навпаки, аргумент Суду ЄС базується на міждержавному характері його основних зобов'язань. У цьому можна легко переконатися із фрагмента рішення, де Суд ЄС зауважив:

<...> особи загалом не наділяються правами і свободами нормами Конвенції ООН з морського права. Зокрема, вони можуть користуватися свободою судноплавства, лише якщо вони встановлюють тісний зв'язок між своїм судном і державою, яка надає їй судові реєстрацію і стає державою прапора судна³⁷.

Посилаючись на юридичні права та обов'язки фізичних осіб, Суд ЄС, таким чином, чітко мав на увазі права та обов'язки, надані особам згідно з міжнародним правом. Визнавши, що жодне з положень Конвенції ООН не передбачає регулювання приватних інтересів, Суд ЄС зазначив:

Конвенція ООН з морського права не встановлює норми, які можуть застосовуватися безпосередньо приватними особами та надавати їм права або свободи, на які можна покладатися у відносинах з державою, незалежно від ставлення держави прапора судна³⁸.

Тому у п. 65 цього рішення Суд ЄС остаточно дійшов висновку, що 'природа і суть Конвенції ООН з морського права не дає можливості Суду оцінити дійсність заходів ЄС у світлі цієї Конвенції'³⁹.

Узагальнюючи ці позиції Суду ЄС, можна зазначити, що це означає значну зміну концептуальної основи взаємовідносин між міжнародним

³⁷ Case C-308/06 *The Queen, on the application of International Association of Independent Tanker Owners (Intertanko) and Others v. Secretary of State for Transport* [2008] ECR I-4057.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

правом і національним законодавством. Теоретично, рішення ґрунтується на припущенні, що вплив положень угоди в європейському правопорядку має збігатися з його дією відповідно до міжнародного права. Такий висновок, на перший погляд, відповідає міжнародно-правовій природі прав, що містяться у міжнародних угодах. Однак, крім теоретичних припущень, його практичний ефект зводиться нанівець з огляду на механізм імплементації у національному правопорядку.

Проте, всебічно розглянувши це питання, ставлення Суду ЄС до міжнародного права, здається, свідчить про недостатню традиційну концептуалізацію відносин між міжнародними нормами та правопорядком ЄС. Класичні теорії міжнародного права схильні розглядати міжнародні норми в межах внутрішніх правопорядків як деструктуровані групи норм, “відірвані” від їх міжнародно-правового середовища і “транспоновані” в інше, де вони виконуються й реалізуються через інший набір засобів правового захисту. На противагу цьому підхід, що виникає з практики Суду ЄС, має тенденцію розглядати міжнародне право як структурований набір норм або навіть повноцінну і повністю ефективну нормативну систему, з власним набором засобів захисту. У зв’язку з цим у європейській юридичній доктрині починає розвиватися концепція “неомонізму” як зручна концептуальна модель, відповідно до якої вимальовуються чіткі межі міжнародного та національного правопорядків⁴⁰. Так, за словами Е. Каннізаро, неомонізм за своєю природою є не просто концепцією щодо відтворення міжнародного права в межах національних юрисдикцій, а швидше доктриною щодо пронизання національного правопорядку міжнародним правом і віддзеркалення динаміки розвитку міжнародного права у національному правопорядку держав – членів ЄС. Саме така більш сучасна концепція віддзеркалюється у практиці Суду ЄС щодо доктрини прямої дії міжнародних угод Євросоюзу.

На тлі активної судової практики слід відзначити, що останнім часом у дипломатичній і законодавчій практиці ЄС з’явилася тенденція до заперечення можливості прямої дії міжнародних угод, укладених Євросоюзом, з боку його політичних інститутів. Це розпочалося у 2010 р., коли з’явилися перші випадки міжнародних угод ЄС, чия пряма дія чітко заперечувалася, зокрема, Угода про вільну торгівлю з Кореєю⁴¹ та Торговельна угода з Колумбією та Перу⁴². Йдеться про включення до тексту таких угод чи актів Ради ЄС, що супроводжують їх підписання чи часткову дію, застережень про неможливість визнання їх прямої дії.

⁴⁰ Cannizzaro (n 28) 56.

⁴¹ Free Trade Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and the Republic of Korea, of the other part (*OJ*, 2011, L 127/6).

⁴² Trade Agreement between the European Union and its Member States, of the one part, and Colombia and Peru, of the other part (*OJ*, 2012, L 354/3).

Ксенія Смирнова, Ірина Березовська

Аналіз новітньої практики зовнішніх відносин ЄС свідчить, що більшість двосторонніх угод, що були підписані чи щодо яких завершено переговори протягом останніх років, характеризуються повним виключенням або частковим обмеженням їх прямої дії.

На думку Ф. Казоларі, можливе пояснення цієї тенденції пов'язане зі зростаючим побоюваннями держав-членів, спричинених очевидною відкритістю до визнання прямої дії, продемонстрованою Судом ЄС у своїй практиці⁴³.

Серед таких угод є й угоди про асоціацію нового покоління з Грузією, Молдовою та Україною. Стосовно останньої слід відзначити, що, на відміну від торговельних угод між ЄС та Кореєю і Колумбією, Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), не містить чітких положень про заборону прямої дії. Однак відповідні застереження включено до супроводжуючого рішення Ради ЄС. Зокрема, у ст. 3 рішення Ради ЄС 2014/669/EU про схвалення Угоди про асоціацію міститься положення про те, що 'Угода не повинна тлумачитись як така, що надає права чи накладає обов'язки, на які можна посилатися перед судовими установами ЄС чи перед національними судами держав-членів'⁴⁴.

Очевидно, таке формулювання породжує низку проблем щодо прямої дії Угоди про асоціацію в правопорядку Євросоюзу. Крім того, досить суперечливе значення має й рішення, яке прийняли держави-члени у 2015 р. після негативних результатів референдуму щодо Угоди про асоціацію в Нідерландах. Мається на увазі висновок Європейської ради стосовно України, який встановлює, що, 'визнаючи мету підвищення мобільності громадян, Угода про асоціацію не надає українським громадянам та громадянам ЄС право мешкати та працювати на території один одного'⁴⁵.

Незважаючи на досить непослідовну позицію Суду ЄС у наділенні прямою дією норм міжнародних угод, аналіз тексту Угоди про асоціацію свідчить, що вона містить норми, які потенційно могли б мати пряму дію у правопорядку ЄС. Наприклад, ст. 471 передбачає зобов'язання забезпечити фізичним і юридичним особам сторін вільний від дискримінації щодо власних громадян доступ до своїх компетентних судів та адмі-

www.pravoh.com.ua

⁴³ Federico Casolari, 'The Acknowledgment of the Direct Effect of EU International Agreements: Does Legal Equality Still Matter?' in Rossi L and Casolari F (eds), *The principle of Equality in EU law* (Springer 2017) 22.

⁴⁴ Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1678-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 40. Ст. 2021.

⁴⁵ European Council Conclusions on Ukraine (15 December 2016) <<https://www.consilium.europa.eu/media/24151/15-euco-conclusions-ukraine.pdf>>.

ністративних органів для захисту їхніх особистих та майнових прав. Положення ст. 17 Угоди про асоціацію (положення про недискримінацію) є ідентичними з відповідною статтею Угоди про партнерство і співробітництво, на яку посилався Суд ЄС у справі *Simutenkov*, і пряма дія якої була чітко ним визнана.

На нашу думку, передбачене рішенням Ради ЄС 2014/669/EU позбавлення можливості прямої дії положень Угоди про асоціацію, зокрема, положень про недискримінацію, пряма дія яких визнавалася ще у межах Угод про партнерство і співробітництво, є кроком назад у розвитку договірних відносин і не відповідає прогресивному характеру асоціації.

Якою буде позиція Суду ЄС щодо тлумачення і застосування згаданого рішення Ради ЄС та висновку Європейської Ради – це питання поки що залишається відкритим. Імовірно, дотримуючись своєї звичної практики, Суд ЄС має застосувати до відповідних положень розроблений раніше подвійний тест. Немає єдиної позиції з цього приводу і серед науковців. Зокрема, Я. Костюченко заперечує можливість прямої дії ст. 17 Угоди про асоціацію⁴⁶. На противагу цьому Т. Комарова визначає, що «навіть чи можна очікувати, що Суд заперечить пряму дію Угоди <...> лише на підставі одностороннього рішення Ради ЄС»⁴⁷. Однак, на наше переконання, остаточний висновок робити зарано, оскільки Суд ЄС має аналізувати конкретну справу, тлумачити відповідні положення окремої міжнародної угоди і пов'язаних із нею рішень інститутів ЄС. Наприклад, у справі *Biotech* щодо прямої дії Європейської патентної конвенції 1973 р. Суд ЄС зазначав:

<...> навіть якщо Рада наполягає, що Європейська патентна конвенція не містить положень, що не мають прямої дії, у тому сенсі, що вони не створюють права, на які індивіди можуть безпосередньо посылатися у судах, цей факт не виключає можливості перегляду судами дотримання закріплених зобов'язань ЄС як сторони угоди⁴⁸.

Інакше кажучи, Суд ЄС вже має практику самостійно досліджувати положення міжнародної угоди, залишаючи осторонь дію відповідних рішень інститутів ЄС, та проводити тести на можливість наділення прямої дії відповідних положень. Отже, у випадку, коли перед Судом ЄС постає питання щодо прямої дії у правопорядку Євросоюзу положень Угоди про асоціацію, потенційно у Суду ЄС буде можливість самостійно дослі-

⁴⁶ Yaroslav Kostyuchenko 'Conundrum of migration issues in the EU-Ukraine association agreement' [2017] 4(1) *Evropský politický a právní diskurz* 31-6.

⁴⁷ Тетяна Комарова, Суд Європейського Союзу: розвиток судової системи та практики тлумачення права ЄС (Право 2018) 434.

⁴⁸ Case C-377/98 *Netherlands v Parliament and Council* [2001] ECR I-07079.

дити ясність (безумовність), чіткість та однозначність наділення фізичних і юридичних осіб правами та обов'язками відповідно до її положень.

Висновки. Проведений аналіз свідчить про складність і неоднозначність розвитку доктрини прямої дії положень міжнародних угод ЄС у праві Євросоюзу. Безумовно, визнання прямої дії служить однією з опор для так званого процесу “конституціоналізації співвідношення права ЄС з правопорядками держав-членів” та сприяє ефективності виконання договірних зобов'язань. Беззаперечною є провідна роль Суду ЄС у розвитку вказаної доктрини. Проаналізована практика Суду ЄС та правові позиції щодо вироблення тестів на наявність прямої дії свідчать про широке визнання ним прямої дії низки положень міжнародних угод Євросоюзу та пов'язаних із ними документів, зокрема прямої дії їх недискримінаційних положень. Однак встановлені Судом ЄС підходи щодо прямої дії істотним чином змінювалися у випадку, коли поставало питання щодо визнання прямої дії міжнародних багатосторонніх угод. Таким чином, у доктрині права ЄС сформований “подвійний тест” при обґрунтуванні прямої дії: спочатку аналізується положення угоди з метою перевірки, чи містить воно ясне, чітке та безумовне зобов'язання, а потім перевіряється, чи такий висновок не буде скасовано внаслідок дослідження предмета й цілі угоди, у межах якої має тлумачитися таке положення.

Прецедентна практика свідчить, що оцінки, зроблені Судом ЄС щодо духу і змісту положень, їх повноти, ясності й безумовного характеру, можуть бути досить спірними і залишати йому широкий простір для вирішення того, чи є і якою мірою правова система Євросоюзу відкритою для міжнародного права.

Розвиток широкої судової практики та диференційованість підходів Суду ЄС щодо прямої дії міжнародних договорів, з одного боку, сприяли появі в новітній правовій доктрині концепції неомонізму, а з другого – зумовили тенденцію до обмеження можливості прямої дії через діяльність політичних інститутів ЄС. Подальша еволюція доктрини прямої дії матиме вирішальний вплив для розвитку правопорядку Євросоюзу загалом та особливостей його міжнародно-договірної практики зокрема.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Daddo C and Quenivet N, *European Union Law* (Hall and Stott Publishing Ltd 2018) (in English).
2. Dony M, *Droit de l'Union européenne* (Editions de L'Universite de Bruxelles 2012) (in French).

3. Ipsen H P, *Handbuch des Staatsrechts*. Band VII (C. F. Müller Juristischer Verlag Tübingen 1992) (in German).
4. Pescatore P P, *L'ordre juridique des Communautés européennes. Etude des sources du droit communautaire* (Presses Universitaires 1973) (in French).
5. Komarova T, *Sud Yevropeiskoho Soiuzu: rozvytok sudovoi systemy ta praktyky tлумachennia prava YeS [Court of Justice of the European Union: Development of the Court System and Practice of EU Law Interpretation]* (Pravo 2018) (in Ukrainian).

Edited books

6. Bogdandy von A and Mavroidis P and Meny Y (eds), *European Integration and International Co-ordination: Studies in Transnational Economic Law in Honour of Claus Dieter Ehlermann* (Kluwer Law International 2002) (in English).
7. Cannizzaro E and Palchetti P and R Wessel (eds), *International Law as Law of the European Union* (Nijhoff 2011) (in English).
8. Dashwood A and Hillion C (eds), *The General Law of E. C. External Relations* (Sweet & Maxwell 2000) (in English).
9. Rossi L and Casolari F (eds), *The principle of Equality in EU law* (Springer 2017) (in English).
10. Wouters A and Nollkaemper E (eds), *The Europeanization of International Law – The Status of International Law in the EU and its Member states* (T. M. C. Asser Press 2008) (in English).
11. Muraviov V (zah red), *Yevropeiske pravo: pravo Yevropeiskoho Soiuzu: pidruchnyk, kn tretia: Pravo zovnishnikh znosyn Yevropeiskoho soiuzu [European Law: European Union Law: Textbook. Book Three: External Relations Law of the European Union]* (In Yure 2015) (in Ukrainian).

Journal articles

12. Eeckhout P, 'Judicial Enforcement of WTO Law in the European Union – Some Further Reflections' [2002] 5(1) *Journal of International Economic Law* 91 (in English).
13. Klabbers J, 'International Law in Community Law: the Law and Politics of Direct Effect' (2001-2002) *Yearbook of European Law* 263 (in English).
14. Kostyuchenko Y, 'Conundrum of migration issues in the EU-Ukraine association agreement' [2017] 4(1) *Evropský politický a právní diskurz* 31-6 (in English).
15. Nollkaemper A, 'The Duality of Direct Effect of International Law' [2014] 25(1) *The European Journal of International Law* 105-25 (in English).
16. Robin-Olivier S, 'The evolution of direct effect in the EU: Stocktaking, problems, projections' [2014] 12(1) *International Journal of Constitutional Law* 165-88 (in English).
17. Timmermans C, 'The EU and Public International Law' (1999) 4 *European Foreign Affairs Review* 181-194 (in English).
18. Berezovska I, 'Uhody pro asotsiatsiiu v praktytsi Sudu YeS' ['Association Agreements in the Case Law of the EU Court of Justice'] [2012] 111(I) *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* 226-32 (in Ukrainian).
19. Bratsuk I, 'Vplyv Sudu YeS na formuvannia ta rozvytok pryntsyphu pramoї diї prava Yevropeiskoho Soiuzu' ['Influence of the EU Court of Justice on the Forming and Development of the Principle of Direct Effect of European Union Law'] (2010) 2 *Yurydychna Ukraina* 129-32 (in Ukrainian).

DEVELOPMENT OF THE DIRECT EFFECT DOCTRINE OF INTERNATIONAL TREATIES IN EUROPEAN UNION LAW

ABSTRACT. Recognition by the Court of Justice of the European Union (CJEU) that EU law provisions have direct effect and EU law has primacy over internal law of the Member States has laid the foundation for justification by the CJEU of the concept of European Union law as a new (autonomous) legal order and entailed their consolidation as the fundamental principles in the system of EU law. The principle of direct effect, along with the principle of supremacy of EU law, is manifested through the possibility available to individuals and legal entities to refer to EU law and seek its enforcement through national courts of the Member States. In its practice, the EU Court of Justice repeatedly focused on the issue of direct effect of association agreements entered into by EU with third countries, and also multilateral agreements and partnership and cooperation agreements. An essential feature of the principle of direct effect of EU law is its differentiated nature: it has an extensive but not a comprehensive application. Recognition that a particular EU law provision has direct effect depends, firstly, on its content, and secondly, on the source in which it is enshrined. The approaches in the European law doctrine originating from the court practice have been called the “double test”: firstly, a provision of a treaty is analyzed to verify whether it contains a comprehensible, clear and unconditional obligation, and after that it is checked whether such a conclusion may not be canceled following an examination of the subject matter and purpose of the treaty within which such a provision should be interpreted. However, approaches regarding direct effect established by the EU Court of Justice have been changed significantly where recognition of direct effect of international multilateral treaties was concerned.

The development of contractual relations between the EU and Ukraine raises the need for taking into account the specifics of implementing the provisions of international treaties in the EU legal order. In the broad sense, this issue covers the principles of interaction between international law and EU law (including the classical discussion on monism and dualism in international law). But in a narrower sense, we are talking about direct effect of provisions of international treaties, which are entered into by the European Union, within legal orders of the EU and its Member States. This is the main focus of the study. Besides, the author analyzes the development of the EU Court of Justice case law with regard to direct effect of international treaties entered into by the EU with other entities of international law. The article also highlights the issue of direct effect of provisions of the Association Agreement with Ukraine within the framework of the EU legal order.

KEYWORDS: European Union; international law; direct effect; international treaty; Association Agreement; Ukraine.